

13. Навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів з дисциплін кафедри етнології./ Наук. ред. П.М. Чернеги. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011.
14. Покровский М.Н. Возникновение Московского государства и «великорусской народности». – М., 1932.
15. Покровский М.Н. Русская история. М., 1929.
16. Телегуз А.В. Етнологія: Навчально-методичний комплекс для студентів 5 курсу. – К., 2014.
17. Тиводар М. Етнологія. – Львів, 2004.
18. Чернега П., Телегуз А. Поняття етнос в українській науковій думці // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – К., 2008.

Світлана Зубченко

Історіографічний огляд життя і творчого шляху Олександра Довженка

Аналізується стан наукового вивчення життя і творчості геніального українського кінорежисера і письменника. Зроблено спробу періодизації та систематизації здобутків історіографії з даної проблеми.

Ключові слова: *режисер, Довженко, кінематограф, національна свідомість, сталінський режим, патріотизм.*

Analyzed the condition of the scientific study of the life and work of genius

Ukrainian film director and writer. An attempt periodization and systematize the achievements of historiography on this issue.

Key words: *director, Dovzhenko, cinema, national consciousness, the Stalinist regime, patriotism.*

Сучасні реалії зумовили перегляд багатьох питань української історії, дотримання об'єктивності в оцінці її видатних діячів, перенесення уваги з типового суспільного на неповторне особисте. Поєднання конкретно-історичних обставин і аналізу біографії й діяльності видатних постатей дозволяє повніше показати роль особистості в історичних подіях, а через них глибше осмислити характер суспільно-політичних явищ. Українська творча інтелігенція традиційно виступала провідною силою національно-культурного розвитку. У контексті дослідження її ролі в розбудові української культури і збереженні національних надбань важливим є вивчення життя і творчої діяльності геніального українського кінорежисера, письменника, мислителя і громадського діяча Олександра Довженка.

Постаті митця відведено вагоме місце в історичних, літературних і мистецьких студіях, опублікована значна кількість праць, натомість історіографія проблеми залишається не розробленою, а спекуляції на тлі історичних понять і термінів тривають й понині, досі українських патріотів таврують «націоналістами» й «фашистами». «У нас хто любить свій народ, той і націоналіст... Ну й нехай: я повинен робити те, що можу» [53] – пророча у цьому контексті фраза О. Довженка. Адже він все своє життя прагнув врятувати український народ від постійно нависаючої над ним загрози історичного небуття.

Довженко пройшов непростий життєвий шлях, як немало людей тієї доби: селянське дитинство, втрата 12 рідних братів і сестер, намагання стати освіченою творчою особистістю. Далі громадянська війна, де він був лівим функціонером Української Народної Республіки. А вслід за тим важкі 1920-ті

роки, коли московські окупанти розпочали встановлювати радянську владу в Україні.

Важкий творчий шлях був зумовлений характером і наповненістю його творів, міфопоетикою, залюбленою в усе українське. Саме через це, генію жилося нелегко. Одні ним щиро й віддано захоплювались, а іншим він був немов кістка в горлі. Несприйняття, зневага, підозри можновладців, а відтак – цензурні утиски, таємне стеження, які нерідко закінчувалися фізичними і моральними тортурами. Навіть після смерті, генія не полишають в спокої. До його біографії та народного визнання неодмінно домішується гірка частка наклепів, підозр, облудних пліток.

На жаль, і сьогодні на багатьох аспектах теми лежить відбиток пострадянської свідомості, вони залишаються не висвітленими в історичній науці, літературній критиці й мистецтвознавстві. Інтерес до кінематографу, не має занадто широкого суспільного резонансу, а відкриття архівів та віднайдення документів стає сенсацією лише для невеликого кола науковців та митців.

Аналіз праць, що висвітлюють життя та творчість О.Довженка, дає підстави розділити історіографію питання на два періоди: радянський та сучасний український.

Перший період започаткований публікаціями, присвяченими виходу стрічки «Звенигора» (1928 р.), і тривав до кінця 1980-х рр. Характерними рисами історіографії цього періоду є протиріччя в судженнях щодо творчої діяльності митця. Більшість кінокритиків і мистецтвознавців відзначали неймовірну енергією Довженка у пошуку й відтворенні ідеалу всередині селянського світу, а деякі стрічки, зокрема «Арсенал», сприймали як кон'юнктуру, наголошуючи на тому, що в ньому змінилася інтерпретація суспільно-політичних реалій. Але була героїка з одного і з іншого боку і був розкол України на два антитабори. У цьому контексті сучасники, зокрема Я. Савченко [44] і В. Костенко [25] високо поцінювали в творчості митця саме

національний та історичний аспекти. Вже після перших серйозних фільмів О. Довженка дискусії в Україні, Росії, багатьох країнах Європи і в Америці привели до визнання молодого творця тоді ще німих кінофільмів, оригінальним новатором у світовому кіномистецтві. Надзвичайно високу оцінку новаціям митця висловили талановиті радянські кінорежисери С. Ейзенштейн [54] та А. Тарковський [46], відомі українські поети і письменники М. Рильський [43], М.Бажан [3;4], О. Вишня [10]. Неодноразово талант генія відзначали зарубіжні кінокритики Д. Кларк [18], Є. Деслав [12, с.14;13], Р. Манетті [33], роботи яких іноді потрапляли в пресу та профільні наукові збірники. Ідеологічна роль таких публікацій – імітувати відкритість до діалогу з західними колегами, тоді як насправді вони були витримані в тій же ідеологічній зашореній площині, що й роботи радянських авторів доби будівництва так званого комуністичного ладу.

Однак цікавість до національних поглядів митця середини – другої половини 1920-х років за умов згорання українізації була нетривалою. Для української історіографії епохи тоталітаризму, як і для всієї культури загалом, характерні глибокі протиріччя між ідеологізацією і свободою творчості. Режим, вбачаючи в мистецтві свою ідеологічну зброю, прагнув до цілковитого контролю над ним, намагався поставити його на службу своїй політиці. Уніфікація і стандартизація радянською владою духовного життя, яка відбулася у 30-х роках, поступово призвела до втрати митцями своєї незалежності, а значить – можливостей вільного розвитку їхнього творчого потенціалу. Атмосфера тоталітарного панування комуністичної ідеології в країні, сповнена переслідувань інакомислячих, остракізмом, залежністю діячів культури і мистецтва від ортодоксальних доктрин, вузькокласових ідей зумовила пристосуванство, фальш, відверте прислужництво сталінському режимові. Проте і в тих жорстких умовах творча інтелігенція не була однорідною. Серед митців, чия творчість, часом художньо бідна, але «ідеологічно правильна», базувалася на засадах «радянського мистецтва», класових світоглядних позиціях, О. Довженко вирізнявся. Попри політичний терор, догматичну

утилітарність, особисті світоглядні та психологічні кризи, він шукав можливі шляхи і форми для протистояння системі, для вільного самовираження, для збереження творчої суверенності.

У 30-ті роки О. Довженко, як й інші представники української культури, зазнав тотального диктату, жорстоких утисків з боку сталінського режиму, який намагався втиснути непересічний національний талант художника в прокрустове ложе соціалістичного реалізму. Суцільне насилля літературної бюрократії над свіжою думкою та ідеєю, вимушене обслуговування ідеології правлячої комуністичної партії – з одного боку, а також щира віра в істинність більшовицько-радянських гасел та ідеалів часто примушували митця йти на численні компроміси, зумовлювали тяжкі метаформози в його душі й творчості. Створені ним у цей період фільми, написані кіносценарії, статті яскраво віддзеркалюють складний і суперечливий світогляд режисера і письменника, його «роздвоєння душі» [15], вимушені маневри між радянською тоталітарною та українською національною культурами. Історіографія цього етапу життя О.Довженка досить бідна і складається переважно з критичних оцінок його творчості, а подальшим публіцистичним розвідкам характерне висвітлення творчості і особистості митця як революційного художника [2; 16; 35].

У роки Другої світової війни, особливо в її трагічний початковий етап, відбулося своєрідне духовне відродження творчого потенціалу О.Довженка. Винятково драматичний період зумовив очищення його душі через трагедію рідного народу. Митець відходить від вузькочасових орієнтирів, звертається до національних та загальнолюдських проблем. Звільнившись від численних догм та канонів комуністичної ідеології, жорстокого контролю тоталітарної системи, талант О. Довженка набув природного звучання. Митець не позбавлений до кінця протиріч та суперечностей, написав у цей період численні статті, нариси, оповідання, які виявили глибоко національний і гуманістичний характер його самобутньої творчості. Художні твори, опубліковані в роки війни, принесли йому широке визнання і були високо поціновані критикою, яка

зумовила окрім позитиву, тривалу смугу драматичних подій на життєвому та творчому шляху режисера і письменника [37]. Немало творів, написаних у цей період, за життя автора не публікувалися.

Характерною рисою посмертних біографій кінорежисера є певна ідеалізація його особистості, натомість, варто зазначити, що М.Куценко підкріпив змістовними документальними матеріалами нові факти з життя О.Довженка [30]. Протягом 1960-1980-х років частково висвітлювали діяльність і творчі досягнення митця відомі українські дослідники С.Коба [19], І. Корнієнко [20], С. Плачинда [38; 39], О. Поляруш [40]. Зокрема у працях С.Коби особливе місце займає аналіз кіносценаріїв, новел та публіцистики воєнних років з доробку митця.

На особливу увагу заслуговують праці зарубіжних дослідників творчості О.Довженка. Французький кінознавець Ж. Садуль відмітив національний світогляд митця як головну складову його творчості [45]. Відомий вчений української діаспори Ю.Лавріненко [31] підняв питання про роль митця в національному культурному відродженні 1920-х років, про його примусову співпрацю з радянською владою [32]. Діяльність О.Довженка в контексті партійних настанов і контролю висвітлював Б.Берест [9].

Період сучасної української історіографії проблеми, почався на межі 1980-1990-х років. Історики, літературознавці, мистецтвознавці висвітлювали проблеми творчості письменника воєнних років, зокрема історію кіноповісті «Україна в огні». Еволюцію педагогічних поглядів О.Довженка у контексті тенденцій розвитку кінематографу в умовах тоталітаризму досліджували О.Безручко [5; 6; 8] і В.Гребньова [11]. О. Безручко перший спробував визначити фактори, що могли вплинути на його від'їзд з Києва до Москви у роки голодомору – геноциду 1932-1933 років [7]. Значний внесок у вивчення творчого доробку режисера зробили В.Кудін [28], В.Кузякіна [29], С.Мащенко [36], С.Плачинда [38; 39], В.Скуратівський [46] та ін. Заслуговує на увагу праця В.Марочко, який висвітлив громадську і публічну діяльність митця на основі

нових джерел, торкнувся світогляду О.Довженка, показав його як найбільш об'єктивного історика своєї доби [34].

Важливі кроки у висвітленні взаємовідносин митця з представниками влади і особисто зі Й.Сталіним зробили російські дослідники: Д.Бабиченко розкрив передумови історії прийняття рішень ЦК ВКП(б) з питань художньої літератури стосовно «ідеологічно невірних» письменників [1]; В.Фомін розкрив передумови створення фільму «Щорс», вдало показав задум режисера поставити більшовицький фільм на суто українському тлі [51]. Письменник і літературознавець української діаспори І.Кошелівець доводив, що було два Довженка: один офіційний – лояльний громадянин радянської держави, а другий патріот, націоналіст, який свої істинні думки приховував, але не замовчував [26; 27].

Українськими дослідниками використано низку раніше утаємничених, а нині опублікованих документів з особової справи О. Довженка. Першим, хто відкрив і почав досліджувати матеріали архіву КДБ заведеної справи формуляра на митця під назвою «Запорожець» був історик, літератор В.Попик. На початку дев'яностих років він опублікував статтю «Під софітами ВЧК- ДПУ –НКВС – НКДБ - КДБ» [41], а у 2001 році книгу - «Під софітами спецслужб» [42]. У якій дослідник відкрив широкому загалу витяги з агентурних донесень, зміст наклепів і заяв на митця його колег і навіть друзів.

Великий масив документів, що розкривали атмосферу важкого творчого процесу О. Довженка став доступний у 90-х роках довженкознавцям – В.Агеєвій [50], Р.Корогородському [21; 22; 23; 24], С. Тримбачу [48; 49], Л. Червотенко [52] та ін. Український кінокритик, кінознавець, кіносценарист С. Тримбач у великій кількості своїх наукових статей глибоко проаналізував творчий спадок митця, його творчі задуми. Червотенко Л. аналізує документи, що характеризують емоційний стан О. Довженка: листи, доноси. Вони сприяли осмисленню творчих пошуків митця, доповнювали білі плями в його сценаріях, зокрема кінознавчий дискурс.

Отже, аналіз історіографії життя і творчої діяльності О. Довженка дає підстави виділити радянську та сучасну українську історіографію, констатувати різний ступінь інформативності праць з довженкознавства, а також деяку епізодичність досліджень творчого доробку митця. Проте не дивлячись на низку прогалин, завдяки наявним працям нагромаджено певні знання з біографії та творчості О.Довженка, висвітлено окремі епізоди його громадської діяльності та частково погляди на проблеми його доби.

Це дає підстави зробити висновок що глибоке розуміння культурно-історичного стану радянського суспільства неможливо досягти без аналізу світосприйняття і поглядів О.Довженка, деталізації ролі і внеску митця в українську та світову культуру.

Література

1. Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим прицелом ЦК / Д.Л. Бабиченко. – М., 1994. – 173 с;
2. Бабишкін О.К. Перші фільми Довженка очима письменників/ О.Бабишкін // Радянське літературознавство. – 1982. – №3. – С. 20-27.19.;
3. Бажан М. О. Довженко. Нарис про митця / Микола Бажан. – К., 1930. – 32 с.;
4. Бажан, М. Митець шукає путі / Микола Бажан // Спогади про Олександра Довженка. - К.: Вид-во худож. літ. "Дніпро", 1973. - С. 172-185;
5. Безручко О. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка / О. Безручко //Архіви України.–2005.– № 1/3. – С. 37-60;
6. Безручко О. Невідомий Довженко / О. В. Безручко. – К., 2008. – 310 с.;
7. Безручко О.Педагогічний метод О.П. Довженка: [навч. посібник] / О.В. Безручко. – Вінниця, 2008. – 208 с.;
8. Безручко О. Розсекречені документи спецслужб / О.Безручко. – К., 2008. – 232 с;
9. Берест Б. Олександр Довженко. Критична монографія / Б. Берест. – Нью-Йорк, 1962. – 128 с;

10. Вишня О. Олександр Довженко / Остап Вишня // Спогади про Олександра Довженка. - К.: Вид-во худож. літ. "Дніпро", 1973. - С. 57-60;
11. Гребньова В. Катарсис. Олександр Довженко і тоталітаризм: Монографія / В. Гребньова. – Кіровоград, 1997. – 149 с.;
12. Деслав Є. Довженко і Сталін / Є. Деслав // Хроніка–2000 : укр. культурологічний альманах. Вип. 35–36 : Україна : філософський спадок століть. – К., 2000. – С. 525–528.
13. Деслав Є. Українські фільми в Парижі / Є. Деслав // Кіно. – 1928. – №4 (40), квіт. – С. 14;
14. Довженко Александр Петрович // 100 великих режиссеров / Авт.–сост. Мусский И.А. – М. : Вече, 2004 . – С. 141–148
15. Донцов Д. Два патріотизми / Д. Донцов // Визвольний шлях. – Лондон : Українська видавнича спілка. – 1977. – № 3. – С. 271–289.;
16. Из истории кино. Материалы и документы / С.С. Гинзбург и др. – Вып. 1. – М., 1958. – С. 199;
17. Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст. / І. Войцехівська, В. Абліцов, О. Божко та ін. – К.: України, 1995. – С. 385 – 391.;
18. Кларк Д. Нью-Йорк, Україна, «Звенигора» / Д. Кларк // Кіно. – 1928. – №2 (38), лютий. – С. 11;
19. Коба С. Олександр Довженко: життя і творчість. Літературний портрет / С. Коба. – К., 1979. – 195 с.;
20. Корнієнко І.С. Олександр Довженко / І.С. Корнієнко. – К., 1978. – 107 с;
21. Корогодський Р. Довженко в полоні / Р. Корогодський // Сучасність. – 1992. – №2. – С. 159-166;
22. Корогодський Р. Довженко в полоні: Розвідки та есеї про майстра / Р. Корогодський. – К., 2000. – 347 с.;
23. Корогодський Р. Міф і життя Довженка / Р. Корогодський // Голос України. – 1991. 22 вересня;

24. Корогодський. Р. Довженко в полоні. Розвідки та есе про майстра. /Р. Корогодський.- Київ., Гелікон, 2000. – 434 с.;
25. Костенко В.О. О. Довженко в с. Малі Проходи на Харківщині, серп. 1943 р. / Василь Костенко // Олександр Довженко: зб. спогадів і ст. про митця. - К.: Держ. вид-во образотворч. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1959. - С. 113-114;
26. Кошелівець І. Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка / І. Кошелівець // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії: збірник матеріалів. – Луцьк, 2005. – С. 45-114;
27. Кошешівець І. Микола Скрипник. /Іван Кошелівець.- Мюнхен: Вид-во «Сучасність», 1972.-342 с.
28. Кудін В.О. Зоряний шлях: художньо-документальна повість / В.О. Кудін – К., 2004. – 224 с.;
29. Кузякіна В. Олександр Довженко та Лесь Курбас / Наталя Кузякіна // Дніпро. - 1994. - № 9-10. - С. 38-44.;
30. Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка / М.В. Куценко. – К., 1975. – 341 с;
31. Лавріненко Ю. Олександр Довженко / Ю. Лавріненко // Українське слово : хрестоматія укр. літ. та літературної критики ХХ ст.: У 3-х кн. Кн. 2. – К., 1994. – С. 37–71;
32. Лавріненко Ю. Олександр Довженко / Ю. Лавріненко // Розстріляне Відродження: антологія 1917-1933: поезія – проза – драма – есей. – К., 2002. – С. 864 – 875;
33. Манетті Р. Творчі погляди Олександра Довженка / Р. Манетті // Олександр Довженко. Збірник спогадів і статей про митця. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. – С. 226–235;
34. Марочко В. Зачарований Десною: історичний портрет Олександра Довженка / В. Марочко. – К., 2006. – 285 с;

35. Марьямов А. Довженко / А. Марьямов // Жизнь замечательных людей [Сер. биогр.]. Вып. 24. – М. : Мол. гвардия, 1968. – 383 с. – ()
36. Машенко С. Філософські обрії Олександра Довженка / С. Машенко. – Чернігів, 2004. – 124 с.;
37. Партия о кино: [Зб. Матеріалів] / Н.А. Лебедев. – М., 1939. – С.144;
38. Плачинда С. Олександр Довженко: біографічний роман / С. Плачинда. – К., 1980. – 341 с.;
39. Плачинда С. Довженко, якого ми не знали / С. Плачинда // Дивослово. – 1994. – № 8. – С. 8-11;
40. Поляруш О. Є. Олександр Довженко і фольклор / О. Є. Поляруш. – К. : Вища школа, 1988. – 173 с.;
41. Попик В. Під софітами секретних служб / В. Попик // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 235-280;
42. Попик В.А. Під софітами спецслужб.: [Худ.-докум. зб.] / В. Попик –К.: Видво.Європ. ун-ту фін., інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000.-530 с.;
43. Рильський М. Слово про літературу / М. Рильський. — К., 1974. — С 264-280;
44. Савченко Я. Народження українського радянського кіна: три фільми О. Довженка / Я. Савченко. — К. : Укртеакіновидав, 1930. — 43;
45. Садуль Ж. История киноискусства: от его зарождения до наших дней / Ж. Садуль. – М., 1957. – 463 с;
46. Скуратівський В. Останній утопіст / В. Скуратівський // Тиждень. 7 листопада 2011 р. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/33999>;
47. Тримбач С. Олександр Довженко. Загибель богів: Ідентифікація автора в національному часо-просторі. / С. Тримбач. Вінниця: Глобус-прес, 2007.-800 с.;
48. Тримбач С. Трансформації національної міфології: О. Довженко та кіно шістдесятники / С. Тримбач // Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання : зб. наук. ст. – К. , 2010. – С. 9–19;

49. Тримбач, С. Довженко і Хвильовий / Сергій Тримбач // Дніпро. - 1994. - № 9-10;
50. Українська мала проза ХХ століття: Антологія / Упорядник Віра Агеєва. - К.: Факт, 2007, 1512 с;
51. Фомін В. Кіно України: чотириста ударів / В. Фомін // Кіно-Театр. – 2004. – № 5. – С. 3-8;
52. Череватенко Л. Документи Державного архіву СБУ про життя й діяльність О. Довженка / Л. Череватенко // Кіно-коло. – 2005. – № 25. – С. 110-135;
53. Шаповал Ю. Теоретичний націоналіст /Юрій Шаповал //«Дзеркало тижня. Україна» №32, 12 вересня 2014;
54. Эйзенштейн С. Мемуары / С. Эйзенштейн. М.: Труд; Музей кино, 1997.-Т 2. —544 с.